

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ

Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΑΙΣΘΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΤΗΣ ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΟΡΕΣΤΗ ΣΤΗΝ *ΗΛΕΚΤΡΑ* ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ¹

Η προσωπική αίσθηση του χρόνου στα άτομα εξαρτάται από την ένταση με την οποία βιώνουν τα διάφορα γεγονότα και τις καταστάσεις. Στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη οριακό γεγονός για την Ηλέκτρα και τον Ορέστη αποτελεί η μητροκτονία η οποία έχει καταλυτική επίδραση πάνω τους, με συνέπεια να επηρεάζει αποφασιστικά την αίσθηση του χρόνου των δύο πρωταγωνιστών. Από την άποψη αυτή η πορεία τους προς την κορυφαία στιγμή της τραγωδίας, η ένταση με την οποία τη ζουν και ο αντίκτυπος που έχει πάνω τους, μας επιτρέπουν να παρακαλουθήσουμε τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν το χρόνο.

Για την Ηλέκτρα ο χρόνος, πριν από τη μητροκτονία, καθορίζεται προπάντων από τις στέρησεις, τις οποίες της έχουν επιβάλει ο Αίγισθος και η Κλυταιμνήστρα, και από τη βούλησή της να εκδικηθεί για την εξαθλιωμένη ζωή που κάνει. Το καίριο γεγονός του παρελθόντος, ο φόνος του Αγαμέμνονα, καθεαυτό δε βαραίνει τόσο δραστικά μέσα της². Μετράει κυρίως επειδή έγινε αιτία να χάσει τη βασιλική θέση της και κατ' επέκταση όλα τα προνόμια που μια τέτοια θέση συνεπάγεται³. Στη μονωδία της θρηνεί βέβαια πικρά για τον πατέρα και τον εξόριστο αδελφό της⁴:

†...πάτερ, σοὶ †
κατὰ γὰς ἐνέπω γόους
οἷς ἀεὶ τὸ κατ' ἡμᾶς
λείβομαι... (143-6).

1. Στο αφιέρωμά, *Ἀμητός: Στὴ Μνήμη Φώτη Ἀποστολόπουλου* (Ἀθήνα, 1984), δημοσίευσα ανάλογη εργασία με τίτλο «Ἡ προσωπικὴ αἰσθησις τοῦ χρόνου στὴν *Ἡλέκτρα* τοῦ Σοφοκλῆ», σσ. 286-94.

2. Αντίθετα με ὅ,τι συμβαίνει στὴν ομώνυμη ἠρωίδα τοῦ Σοφοκλῆ.

3. Βλ. π.χ. καὶ D.J. Conacher, *Euripidean Drama: Myth, Theme and Structure* (Toronto, London, 1967), σ. 208. Armin Vögler, *Vergleichende Studien zur sophokleischen und euripideischen Elektra* (Heidelberg, 1967), σ. 148.

4. Για τὸ κείμενο χρησιμοποίησά τὴν ἐκδοσις τῆς Οξφόρδης [J. Diggle, ed. *Euripidis Fabulae*, II, (Oxonii 1981)].

τίνα πόλιν, τίνα δ' οἶκον, ὦ
τλᾶμον σύγγον', ἀλατεύεις (130-1).

ἔλθοις δὲ πόνων ἐμοὶ
τᾶ μελέα λυτήρ,
ὦ Ζεῦ Ζεῦ, πατρί τ' αἱμάτων
αἰσχίστων ἐπίκουρος... (135-8).

Η εντύπωση όμως που αφήνει η μινωδία στην οποία ανήκουν και οι παραπάνω στίχοι για τη δραστική παρουσία του παρελθόντος και του μέλλοντος στη ζωή της Ηλέκτρας υπονομεύεται από τη γενικότερη στάση της. Από την αρχή ως τη μητροκτονία δεν παύει με τον έναν ή τον άλλον τρόπο να τονίζει την υλική και κοινωνική της εξαθλίωση¹: όταν πρωτοεμφανίζεται (60κκ), όταν θρηνεί για τον Αγαμέμνονα (120κ, 135κ), όταν απαντά στην πρόσκληση του Χορού (184κκ), όταν συναντά τον Ορέστη (239, 241, 247)), όταν του «στέλλει μήνυμα» (304κκ), όταν έρχεται ο Παιδαγωγός (504), όταν «βρίζει» το πτώμα του Αίγισθου (914), όταν λογομαχεί με την Κλυταιμνήστρα (1088κκ), αυτό που λιγότερο ή περισσότερο προβάλλει είναι η στερημένη ζωή της. Με την έμφαση στο σημείο αυτό η δολοφονία του Αγαμέμνονα μπαίνει σε δευτερεύουσα μοίρα, αν δεν εξαφανίζεται τελείως². Ανάλογα και τον Ορέστη τον περιμένει όχι τόσο για να εκδικηθεί τον πατέρα τους όσο για να δώσει τέλος στα βάσανά της³.

1. Πρόσφατα η Eva M. Thury, «Euripides' *Electra*: An Analysis through Character Development», *RhM*, 128 (1985), σσ. 8, 12-3, 19, τονίζει τους υλιστικούς όρους με τους οποίους η Ηλέκτρα περιγράφει την κατάσταση της σ' ολόκληρο το έργο και θεωρεί τη στάση της αυτή κλειδί για να ερμηνεύσει το χαρακτήρα της. Βλ. π.χ. και Vögler, σσ.132-3. Βλ. επίσης J. R. Mulryne, «Poetic Structures in the *Electra* of Euripides», *LCM*, 2 (1977), σ. 48, για μια άποψη σύμφωνα με την οποία ο χρυσός και τα πολυτελή ενδύματα έχουν για την Ηλέκτρα συμβολική κυρίως σημασία που αναφέρεται σ' έναν κόσμο τιμής, ηρωισμού και κοινωνικής αρμονίας, όπως τον περιγράφουν τα Χορικά, σ' αντίθεση με τη δική της εξαθλιωμένη κατάσταση.

2. Βλ. π.χ. και James W. Halporn, «The Skeptical *Electra*», *HSPH*, 87 (1983), σσ. 111-4, ο οποίος τονίζει πόσο πολύ ο Ευριπίδης έχει μειώσει την παρουσία του Αγαμέμνονα στο έργο έτσι ώστε η ευθύνη για τη δράση να ανάγεται «στις ιδιότροπες εντολές του Απόλλωνα και τις επιθυμίες της ανθρώπινης Ηλέκτρας» (114). Αντίθετα λίγο πειστική φαίνεται η άποψη του Wolf Steidle, *Studien zum Antiken Drama unter besonderer Berücksichtigung des Bühnenspiels* (München, 1968), σσ. 67-8, σύμφωνα με την οποία ο συγγραφέας επιχειρεί να υποβιβάσει τα προσωπικά κίνητρα της Ηλέκτρας για την εκδίκηση προβάλλοντας τις αναφορές της ηρωίδας στο νεκρό πατέρα και τον αδελφό της. Αλλά, όπως είδαμε, και όπως γενικά η φιλολογική έρευνα δέχεται, η στάση της Ηλέκτρας καθορίζεται κυρίως από τα «βάσανά» της, τα οποία ακολούθησαν ως συνέπεια το θάνατο του Αγαμέμνονα. Βλ. π.χ. και Giuseppina Basta Donzelli, *Studio sull' Elettra di Euripide* (Catania, 1978), σσ. 90-92, και *passim*.

3. Βλ. π.χ. και Rachel Aélion, *Euripide: Héritier d' Eschyle I* (Paris, 1983), σ. 126.

Η εξαθλιωμένη κατάσταση, στην οποία βρίσκεται, τροφοδοτεί το μίσος της για τους υπαίτιους, ιδιαίτερα την Κλυταιμνήστρα, της οικονομικής και παραπέρα της κοινωνικής, σεξουαλικής και συναισθηματικής της στέρησης¹. Αν προσθέσουμε και το φόβο της (911)² να εξωτερικεύσει τα αισθήματά της έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα για την κατάσταση στην οποία βρίσκεται και η οποία την ωθεί στα άκρα. Έτσι η Ηλέκτρα, αποκομμένη ουσιαστικά από το παρελθόν και το μέλλον, ζει αρκετά έντονα αλλά μονοδιάστατα το παρόν³. Η στέρηση και η δίψα για εκδίκηση είναι τα στοιχεία που γεμίζουν την καθημερινή ζωή της με συνέπεια να έχουν απωθήσει κάθε άλλο συναίσθημα και να έχουν ως ένα μεγάλο βαθμό αναστείλει την κριτική σκέψη της.

Μέσα στα πλαίσια αυτά και η στιγμή της αναγνώρισης υποβαθμίζεται⁴. Δε λείπουν βέβαια εκφράσεις χαράς και ανακούφισης από τα δύο αδέρφια μετά το μακροχρόνιο χωρισμό τους:

Ηλ. ...ὦ χρόνω φανείς,

ἔχω σ' ἀέλιπτος Ορ. κὰξ ἐμοῦ γ' ἔχη χρόνω.

Ηλ. οὐδέποτε δόξασ'. Ορ. οὐδ' ἐγὼ γὰρ ἤλπισα (578-80).

Τα συμφραζόμενα όμως στα οποία ανήκουν οι παραπάνω εκφράσεις, η επίμονη προσπάθεια του Ορέστη να αποκρύψει την ταυτότητά του και η απροθυμία της Ηλέκτρας να δεχτεί ότι ο μυθικός ήρωας που είχε πλάσει με τη φαντασία της είναι αυτός ο δισταχτικός νεαρός⁵, μειώνουν με τρόπο ειρωνικό τη συναισθηματική φόρτιση των δύο αδελφών⁶. Από την άποψη αυτή η αναγνώριση δεν αλλάζει σημαντικά τον ψυχολογικό χρόνο της Ηλέκτρας (και του Ορέστη).

1. Βλ. π.χ. και G.M.A. Grube, *The Drama of Euripides* (London, New York, ¹1941, repr. 1973), σ. 303. Ernst-Richard Schwinge, *Die Verwendung der Stichomythie in der Dramen des Euripides* (Heidelberg, 1968), σσ. 95, 99. André Rivier, *Essai sur le tragique d'Euripide* (Paris, ²1975), σσ. 120-2.

2. Για τη σημασία του φόβου γενικά στο έργο βλ. M. J. O' Brien, «Orestes and the Gorgon: Euripides' *Electra*», *AJPh*, 85 (1964), σσ. 13-39.

3. Βλ. και G. Fréris, «Electre, l'incarnation d'un énigme», *Δωδώνη*, 6 (1977), σ 18.

4. Βλ. π.χ. και Albin Lesky, *Die tragische Dichtung der Hellenen* (Göttingen ³1972), σ. 397. Halporn, σ. 103.

5. Για τη διάσταση ανάμεσα στον υποθετικό Ορέστη της Ηλέκτρας και τον πραγματικό όπως παρουσιάζεται στο έργο βλ. π.χ. George B. Walsh, «The first Stasimon of Euripides' *Electra*», *YCLS*, 25 (1977), σ. 284. Aéliou, σσ. 128-30, Thury, σ. 9.

6. Βλ. π.χ. και F. Solmsen, *Electra and Orestes: Three Recognitions in Greek Tragedy*, *Med. Nederl. Akad. van Wet. Afd. Letterk.* 30.2 (1967), σσ. 17-8. Διαφορετική γνώμη έχουν η J. de Romilly, *Time in Greek Tragedy* (Ithaca, New York, 1968), σσ. 125-6, και ο J.D. Denniston, ed. *Euripides' Electra* (Oxford, ¹1939, repr. in paper covers, 1979), σ. 122, ad 579. Διαφωνώ με τον Kjeld Matthiessen, *Elektra, Taurische Iphigenie und Helena: Untersuchungen zur Chronologie und zur dramatischen Form im Spätwerk des Euripides*, *Hypomnemata* (Göttingen, 1963), σ.124, ο οποίος απο-

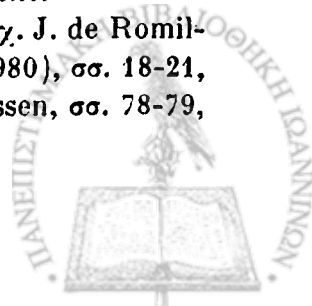
Κάπως περισσότερο την επηρεάζει η δολοφονία του Αίγισθου. Από την μια η αγωνία μήπως απέτυχε ο Ορέστης κορυφώνει το φόβο της (767-8) και από την άλλη η επιτυχία του εγχειρήματος δρα κατά κάποιον τρόπο απελευθερωτικά πάνω της (868-9): Η Ηλέκτρα εκτονώνεται από το φόβο της για τον Αίγισθο και συγχρόνως από το βάρος όσων θα ήθελε να του είχε πει όταν ζούσε (909-13). Η εκτόνωση αυτή επιτείνει ακόμη περισσότερο την εκδικητική διάθεσή της προς την Κλυταιμνήστρα έτσι ώστε να οξύνεται αλλά και να περιορίζεται η ήδη μονομερής αίσθηση του παρόντος.

Όταν όμως φτάνομε στο γεγονός της μητροκτονίας, όπου η Ηλέκτρα έπαιξε ρόλο ηθικού και ως ένα βαθμό φυσικού αυτουργού, η δεδομένη ισορροπία των πραγμάτων ανατρέπεται. Μπροστά στο πτώμα της Κλυταιμνήστρας, η Ηλέκτρα αισθάνεται να χάνεται η στερεότητα των προηγούμενων συναισθημάτων της. Ταυτόχρονα και η μονομέρεια που χαρακτηρίζει τις αντιδράσεις της υποχωρεί κάτω από το βάρος της νέας πραγματικότητας. Κάτι πολύ ουσιαστικό αλλάζει μέσα της καθώς αφυπνίζεται και αποκτά συνείδηση αυτού που της συμβαίνει. Με διαύγεια μάλιστα, ανάλογη προς την κρισιμότητα της ώρας, αντικρύζει την κατάστασή της. Συναισθάνεται, όχι δίχως τρόμο, την ευθύνη της πράξης της (1182-3, 1303-4)¹, νιώθει πόσο διαφορούμενα αισθήματα έκρυβε για τη μητέρα της (1230), ζυπνάει μέσα της η αδελφική αγάπη προς τον Ορέστη όταν πρέπει να χωρίσουν (1321 - 4), βλέπει με δέος τις συνέπειες του μέλλοντος (1198-200). Έτσι αναγνωρίζοντας τις προηγούμενες αλλοτριώσεις της φτάνει στο σημείο να ανακαλύψει τον αυθεντικότερο εαυτό της, με συνέπεια η προσωπική αίσθηση του χρόνου να διαστέλλεται και η Ηλέκτρα να ζει την κορυφαία της στιγμή μέσα στο έργο: κορυφαία επειδή το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον συναιρούνται τότε κατά τρόπο τόσο αυτογνωστικό για την ηρωίδα ώστε αυτό να τη μεταμορφώνει ριζικά. Υπαρξιακά δηλαδή η Ηλέκτρα βιώνει τη μητροκτονία σαν γεγονός που της δίνει τη δυνατότητα να ανακαλύψει πλευρές του εαυτού της που λάνθθαναν και να φτάσει μέσα σε λίγες στιγμές σ' ένα επίπεδο απροσδόκητης ωριμότητας. Φυσικά, αν και η διαφοροποίηση της Ηλέκτρας συντελείται σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα, ολόκληρο το έργο την προετοιμάζει και τελικά τη στηρίζει.

Συμπερασματικά, η Ηλέκτρα ζει συνεχώς το παρόν. Αλλά η ένταση και η ποιότητα με την οποία το ζει στη διάρκεια του έργου διαφέρουν. Ενώ πριν από

δίνει τη φειδώ στις συναισθηματικές εκδηλώσεις των δύο αδελφών στην πρόθεση του Ευριπίδη να αποφύγει την ανάλογη σκηνή στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή : δεν είναι δυνατόν, φαντάζομαι, ένα λογοτεχνικό έργο να δημιουργείται με τόσο «μηχανικό» τρόπο.

1. Γενικά για τη στάση των δύο αδελφών, μετά τη μητροκτονία, βλ. π.χ. J. de Romilly, *L'évolution du pathétique d'Eschyle a Euripide* (Paris, 1961, 1980), σσ. 18-21, Lesky, σσ. 401-404, Donzelli, σσ. 189, 192, 194-5 και *passim*, Matthiessen, σσ. 78-79, Steidle, σσ. 79-80, Halporn, σ. 114, Aélion, σ. 139.

τη μητροκτονία βραβαίνει μέσα της η στέρση και η δίψα για εκδίκηση, με ανάλογη αίσθηση του χρόνου, μετά το γεγονός της μητροκτονίας ο χρόνος διαστέλλεται παροξυσμικά εξαιτίας της αυτογνωσίας την οποία, παρά το τίμημα, κερδίζει.

Ο Ορέστης έρχεται στο Άργος να εκδικηθεί για το θάνατο του Αγαμέμνονα *ἐκ θεοῦ μυστηρίων* (87). Έρχεται χωρίς δική του θέληση να εκπληρώσει την αποστολή που του έχει αναθέσει ο Απόλλωνας. Είναι συνεπώς εντεταλμένος και γι' αυτό όργανο του Θεού¹. Αποκομμένος από το παρελθόν, το θάνατο του πατέρα του, αποξενωμένος από τη ζωή στο παλάτι όπως διαμορφώθηκε στο μεταξύ, δεν έχει τα απαραίτητα βιώματα που θα τον έκαναν να αισθάνεται την αποστολή του ως ενέργεια προσωπικής επιλογής. Έρχεται στο Άργος χωρίς πάθη, χωρίς σχέδιο δράσης², καθυστερώντας την ορισμένη ώρα όσο γίνεται περισσότερο την αναγνώριση με την Ηλέκτρα, όταν προπάντων διαπιστώνει το φονικό μίσος της εναντίον του Αίγισθου και ιδιαίτερα της Κλυταιμνήστρας (278-9)³. Όταν τελικά καταλαβαίνει ότι δεν μπορεί να αποφύγει τη δράση υιοθετεί το σχέδιο που του υπέδειξε ο πρεσβύτες για να δολοφονήσει τον Αίγισθο (619-39). Έτσι με την παθητική στάση του δίνει την εντύπωση πως όλα

1. Βλ. π.χ. και Donzelli, σ. 202.

2. Η προσπάθεια του Steidle, σσ. 69-74, να παρουσιάσει τον Ορέστη περισσότερο δραστήριο και αποφασιστικό απ' όσο πράγματι είναι και ειδικότερα η άποψή του ότι ο ήρωας δεν είχε σχέδιο δράσης, επειδή δε γνώριζε την κατάσταση που επικρατούσε στην πόλη, παραβλέπει τη συντριπτική μαρτυρία του έργου που ακριβώς τονίζει την παθητικότητα του Ορέστη· βλ. π.χ. και Donzelli, σσ. 75-76. Aéliou, σσ. 120, 128-31, όπου εύστοχα, πιστεύω, αποδίνει την παθητική στάση του Ορέστη όχι σε δειλία ή αδυναμία, αλλά στον αποτροπιασμό που του προκαλεί η πράξη της μητροκτονίας, την οποία έχει εντολή να εκτελέσει.

3. Βλ. π.χ. και Grube, σ. 304, Halporn, σ. 103, Aéliou, σ. 129. Η σκηνή της αναγνώρισης έχει, ως γνωστόν, πολυσυζητηθεί. Δε λείπουν οι απόπειρες να αποδοθεί η καθυστερημένη αναγνώριση του Ορέστη από την Ηλέκτρα στην πρόθεση του ποιητή να αποφύγει τα ίχνη του Σοφοκλή στην αντίστοιχη σκηνή του ομώνυμου έργου του· βλ. π.χ. Matthiessen, σ. 120, Vögler, σσ. 159-60. Όπως όμως παρατηρεί και η Donzelli, σ. 82, τους λόγους της καθυστερημένης αναγνώρισης πρέπει να τους αναζητήσουμε μέσα στο έργο και όχι έξω απ' αυτό. Από την άλλη, ο Schwinge, σσ. 253-4, 314-6, προβάλλει την άποψη ότι ο Ορέστης στην αρχή δεν αποκαλύπτει την ταυτότητά του από τη συναίσθηση του κινδύνου στον οποίο βρίσκεται, για να καταλήξει, όχι πολύ πειστικά, στο ότι όταν τελικά ο ήρωας νιώθει ασφαλής, η Ηλέκτρα είναι εκείνη που τον εμποδίζει να αποκαλυφθεί λέγοντάς του ότι ακόμη κι αν έβλεπε τον αδελφό της δεν θα τον αναγνώριζε. Έτσι, σύμφωνα με το συγγραφέα, ο Ορέστης δεν αποκαλύπτει την ταυτότητά του ενώ θα το ήθελε. Τον κίνδυνο που αντιμετωπίζει ο Ορέστης προβάλλει και ο Steidle, σσ. 71-73, για να δικαιολογήσει το δισταγμό του Ορέστη να αποκαλυφθεί. Για μια διεξοδική παρουσίαση και συζήτηση αυτών και άλλων απόψεων γύρω από την αναγνώριση βλ. Donzelli, σσ. 73-135, η οποία υποστηρίζει ότι η παρατεταμένη σιωπή του Ορέστη οφείλεται κυρίως στην ανάγκη να εκφράσει η Ηλέκτρα την οικτρή κατάσταση στην οποία βρίσκεται, έτσι ώστε ο Ορέστης προοδευτικά να αποκτήσει απ' αυτή, ως πρωταγωνίστρια, τα κατάλληλα κίνητρα που θα τον οδηγήσουν ως τη μητροκτονία, που του επέβαλε ο θεός (σσ. 88-135).

γίνονται σχεδόν ερήμην του. Για μια στιγμή μονάχα τον αγγίζει η ανησυχία μήπως αποτύχει κατά τη δολοφονία του Αίγισθου (628-33)¹. Ο Ορέστης, απαθές όργανο του Απόλλωνα κι ενεργώντας χωρίς δική του βούληση, αποτελεί ουσιαστικά ένα άτομο για το οποίο η κάθε στιγμή έχει συμβατική σημασία: σημασία δηλαδή ημερολογιακού χρόνου. Η κατάσταση αυτή δεν αλλάζει ούτε μετά από την εκτέλεση του Αίγισθου. Όσο ασυγκίνητος ξεκίνησε για τη μοιραία συνάντηση μαζί του, άλλο τόσο γυρίζει μετά τη δολοφονία. Δε θεωρεί τον εαυτό του πικρά ύπηρέτη των θεών και της τύχης (892).

Με την εμφάνιση εντούτοις της Κλυταιμνήστρας η κατάσταση αλλάζει άρδην. Τη στιγμή αυτή ο Ορέστης δεν αισθάνεται τόσο εντεταλμένος του Θεού, όσο γιός που πρέπει να σκοτώσει τη μάνα του. Μπροστά σ' αυτό το ενδεχόμενο αφυπνίζονται οι λανθάνοντες υικοί δεσμοί του με την Κλυταιμνήστρα κατά τρόπο που να του θέτουν ένα πολυδιάστατο δίλημμα: δίλημμα συναισθηματικό², ηθικό³, θρησκευτικό⁴, και τελικά υπαρξιακό. Είναι ακριβώς η ώρα κατά την οποία ο Ορέστης από άβουλο όργανο του Θεού γίνεται άτομο-πρόσωπο, με συνέπεια ο ημερολογιακός χρόνος να χάνει το συμβατικό του χαρακτήρα και να βιώνεται ως προσωπικό παρόν. Και το γεγονός αυτό ολοκληρώνεται, καθώς ο Ορέστης αισθάνεται τις μελλοντικές συνέπειες της ανεκπλήρωτης ακόμη αποτροπιαστικής πράξης του να βαραίνουν ήδη στο συγκεκριμένο του παρόν:

μητροκτόνος νῦν φεύξομαι, τόθ' ἄγνος ὢν (975).

Ο Ορέστης λοιπόν βρίσκεται σε μια οριακή στιγμή. Όταν τελικά κάτω από την πίεση της Ηλέκτρας μπαίνει μέσα στο καλύβι και περιμένει το θύμα του ξέρομε ότι ποτέ δε θα'ναι πια ο ίδιος.

Πράγματι η μητροκτονία επιδρά καταλυτικά πάνω στο πνεύμα του. Τα ερωτήματα που μόλις πριν τον ταλάνιζαν, τώρα ξεκαθαρίζουν: θεωρεί τη δολοφονία της μητέρας του φονική πράξη μιαρή (1178-9), και το χειρότερο το χρησμό του Απόλλωνα ανεπαρκή να του εξορκίσει την απόγνωση στην οποία έχει περιέλθει⁵. Ήδη το παρόν και το μέλλον του ανήκουν, αλλά του ανήκουν ως αυτεξούσιο και τραγικό πρόσωπο. Έτσι παρά τις αθωωτικές διαβεβαιώσεις

1. Γενικά για τις προφυλάξεις που παίρνει ο Ορέστης πριν και μετά την εκτέλεση του Αίγισθου βλ. π.χ. George Gellie, «Tragedy and Euripides' *Electra*, *BICS*, 28 (1981), σσ. 3-4 και *passim*.

2. Βλ. π.χ. *πῶς γὰρ κτάνω νιν, ἢ μ' ἔθρεψε κᾶτεκεν;* (969).

3. Βλ. *...μητέρ' ἦν οὐ χοῆν, κτανεῖν* (973).

4. Βλ. π.χ. *ὦ Φοῖβε, πολλήν γ' ἀμαθίαν ἐθέσπισας* (971).

οὐ τᾶν πιθοίμην εὖ μεμαντεῦσθαι τάδε (981).

5. *ὦ Φοῖβ', ἀνύμνησας δίκαι'*

ἄφαντα, φανερά δ' ἐξέπρα-

ξας ἄχεα... (1190-2).

Βλ. Denniston, σ. 196, ad 1190-2, όπου συζητά τα κριτικά προβλήματα του χωρίου αυτού, τα οποία ωστόσο δεν αλλοιώνουν το γενικό του νόημα.

των Διοσκούρων¹, παίρνει πάνω του την ευθύνη της μητροκτονίας και αναμετρά, χωρίς να υπολογίζει στη θεϊκή κάλυψη, τις συνέπειες που έχει για το μέλλον του: θα αφήσει την Ηλέκτρα τώρα που χρειάζεται τη στοργή της (1308-9)², θα εγκαταλείψει για πάντα την πατρική του γη για να δικαστεί σε ξένη πόλη (1316-8), και με το στίγμα του μητροκτόνου θα ζει αποξενωμένος από την κοινωνία (1194-7). Από την άποψη αυτή, το μέλλον αποκτά συγκεκριμένη υπόσταση βραίνοντας καταθλιπτικά πάνω του. Ποτέ δε θα μπορέσει να απαλλαγεί από μια πράξη που δεν αποφάσισε αυτόβουλα, αλλά που θα αισθάνεται εσασεί υπεύθυνος γι' αυτή.

Για τον Ορέστη, συνεπώς, ενόσω ενεργεί ως όργανο του θεού, ο χρόνος έχει συμβατικό χαρακτήρα και μπορούμε να πούμε ότι ταυτίζεται ουσιαστικά με την έννοια του ημερολογιακού χρόνου. Από τη στιγμή ωστόσο που εμφανίζεται η Κλυταιμνήστρα, με το δίλημμα που αντιμετωπίζει, εισβάλλει μέσα του το παρόν κατά τρόπο προσωπικό και αναλλοτρίωτο, ενώ μετά τη μητροκτονία, αναλαμβάνοντας την ευθύνη της πράξης του, αισθάνεται το βάρος του μέλλοντος με τις ζοφερές προοπτικές που του επιφυλάσσει.

Συνοψίζοντας τα προηγούμενα παρατηρούμε ότι οριακό γεγονός, αναφορικά με την προσωπική αίσθηση του χρόνου, για την Ηλέκτρα και τον Ορέστη αποτέλεσε η πράξη της μητροκτονίας. Για την Ηλέκτρα σήμαινε το πέρασμα από την ένταση που δίνει στο χρόνο η στέρηση και το εκδικητικό μένος, στην ένταση που συνεπάγεται η συγκλονιστική εμπειρία της αυτογνωσίας. Για τον Ορέστη πάλι σήμαινε το πέρασμα από την αίσθηση του συμβατικού χρόνου στο βίωμα του παρόντος που τον διαφοροποίησε σε άτομο αυτεξούσιο και υπεύθυνο για το μέλλον του. Έτσι από διαφορετικούς δρόμους, αλλά εξίσου

1. Βλ. π.χ. Conacher, σ. 210, ο οποίος θεωρεί την επιφάνεια των Διοσκούρων άσχετη με τη δράση του έργου. Επίσης George Gellie, σσ. 8-9, Matthiessen, σ. 78, Lesky, σσ. 402-404, Donzelli, σσ. 221-2. Για μια διαφορετική άποψη βλ. π.χ. Andreas Spira, *Untersuchungen zum Deus ex Machina bei Sophokles und Euripides* (Kallmünz /Opf., 1960), σσ. 101-12, Vögler, σσ. 21-22, 69-70, 80, Thury, σσ. 6-7, 20-21.

2. Ο Δ. Ι. Ίακώβ, *Η έννοια του χρόνου στην Αρχαία Ελληνική Τραγωδία: Συμβολή στη διερεύνηση της τραγικής τεχνικής*, Διδακτ. Διατρ., (Θεσσαλονίκη, 1982), σ. 91, εύστοχα μιλάει για άφατη θλίψη από τον παντοτινό χωρισμό «τῶν δύο ἀδελφῶν πού ἰσοδυναμεῖ με θάνατο (1325-6)». Βλ. π.χ. και Steidle, σ. 80.

δραματικά και επώδυνα, η Ηλέκτρα και ο Ορέστης, κοιταγμένοι από αυτή την οπτική γωνία, συναντιώνται στο τέλος του έργου¹.

1. Μια τέτοια ερμηνεία απαντά έμμεσα στον Brian Vickers, *Towards Greek Tragedy: Drama, Myth, Society*. (London, 1973), σ. 564-6, ο οποίος διαμαρτύρεται για την παρατραβηγμένη, όπως πιστεύει, Έξοδο του έργου. Σύμφωνα μ' αυτόν, η προσπάθεια του ποιητή να κερδίσει ξανά τη συμπάθεια του κοινού για τον Ορέστη και την Ηλέκτρα, τους οποίους έκανε αντιπαθητικούς ως το στίχο 1232, προκαλεί ηθική και συναισθηματική σύγχυση στον αναγνώστη ή το θεατή.

Για μια άλλη απάντηση στον Brian Vickers, βλ. J.E.G. Whitchorne «The Ending of Euripides' *Electra*», *RBRh*, 56 (1978), σσ. 5-14, όπου τονίζει πόσο παρωμένη είναι η στάση των θεών προς τους θνητούς, αφού ένας μεγάλος θεός ο Απόλλωνας οδήγησε σε μια αποτρόπαιη πράξη κι έπειτα δύο άλλοι θεοί, οι Διόσκουροι, δεν μπόρεσαν να απαντήσουν ικανοποιητικά για ποιο λόγο συνέβη αυτό.

SUMMARY

THE PERSONAL SENSE OF TIME OF ELECTRA AND ORESTES IN THE *ELECTRA* OF EURIPIDES

The personal sense of time depends on how intensely people experience events and situations of their life. In the *Electra* of Euripides the climactic event for the heroine and Orestes is the matricide. For Electra it meant the transition from the intensity accorded to time by deprivation and rage for revenge to the intensity implied in the shocking experience of self-knowledge. For Orestes it meant the transition from the conventional sense of time to the intense experience of the present, which transformed him from a passive instrument of Apollo (and his sister) into a person, self-sufficient and responsible for his future.

K. SYNODINOU

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

MEMORANDUM

THE POLITICAL ECONOMY OF THE GREAT DEPRESSION
IN THE UNITED STATES

The general cause of the depression of 1929-1933 is a subject of continuing interest and importance. The depression was the most severe in the history of the United States, and its causes and effects have been the subject of much discussion and controversy. The purpose of this memorandum is to present a summary of the main theories advanced to explain the depression, and to discuss the evidence in support of each.

CONCLUSION

The depression of 1929-1933 was a complex phenomenon, and its causes are still a matter of debate. The main theories advanced to explain the depression are the monetary theory, the demand theory, and the structural theory. The monetary theory, which is the most widely accepted, holds that the depression was caused by a sharp contraction of the money supply. The demand theory, which is also widely accepted, holds that the depression was caused by a sharp decline in aggregate demand. The structural theory, which is less widely accepted, holds that the depression was caused by a sharp decline in the demand for certain types of goods and services.